

प्रकरण - चौथे
ना. धों. महानोरांच्या दीर्घ
कवितांचे विशेष

प्रकरण - चौथे

‘ना. धों. महानोरांच्या दीर्घ कवितेचे विशेष’

प्रस्तावना :-

ना. धों. महानोर एक विकसनशील कवी आहेत. त्यांच्या प्रत्येक कवितासंग्रहानंतर त्यांच्या कवितेने एक नवा टप्पा गाठलेला आहे. ‘रानातल्या कविता’ नंतर अनुक्रमे ‘वही’, ‘पावसाळी कविता’ या कवितासंग्रहांमधून महानोरांची कविता भविष्याचा वेध घेताना दिसते. ती समाजमनाचे प्रश्न घेऊन, त्यांचे दुःख, हाल, कष्ट या विषयीच्या चिंतनातून प्रवास करते.

महानोरांनी ‘अजिंठा’ खंडकाव्याच्या निमित्ताने आपल्या स्फुट लेखनाला बगल देऊन विस्तृत स्वरूपाच्या रचनाबंधाकडे आपली वाटचाल केली आहे. उत्तरोत्तर अधिक प्रौढ, प्रगल्भ व जाणीव संपन्न होत जाणारी महानोरांची कविता या निमित्ताने दीर्घ काव्याचा एक नवा टप्पा गाठते. दुष्काळ, दंगल, दिवसेंदिवस खेड्यातील उद्ध्वस्त होत जाणारे जनजीवन या प्रश्नांना केंद्रित करणारी कविता आपणास महानोरांच्या ‘प्रार्थना दयाघना’, ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ या कवितासंग्रहातून दीर्घ स्वरूपात पहावयास मिळते. प्रामुख्याने महानोरांची कविता ग्रामीण माती-माणसांशी एकरूप झालेली आहे. त्या अलौकिक भावावस्थेतून निर्माण झालेली काव्यातील प्रतिभासृष्टी, भाषेचा अस्सलपणा, मातीशी गुंतलेल्या जीवांच्या सुख-दुःखांच्या प्रसंगांची नेमक्या शब्दातून केलेल्या अभिव्यक्तीतून त्यांच्या दीर्घ कवितेतून येणारे ‘वास्तव’ चित्रण अधिक वेधक ठरते. या प्रकरणात ना. धों. महानोरांच्या दीर्घ कवितेचे विशेष पाहिले जाणार आहेत.

निसर्गातल्या, सभोवतालच्या परिस्थितीतल्या बदलांना सहज टिपणारे कविमन लाभलेल्या ना. धों. महानोरांनी स्फुट कविता, खंडकाव्य, चित्रपट गीते असा काव्यप्रवास केला असला तरी त्यांच्या या काव्यरचनेबरोबरच ‘प्रार्थना दयाघना’ व ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ या कविता संग्रहामधील दीर्घ कविता आणि इतरत्र आलेल्या त्यांच्या दीर्घ कविता उत्तरोत्तर अधिक वास्तवाभिमुख व चिंतनशील झालेल्या दिसून येतात. त्यातूनच महानोरांच्या प्रतिभेचा एक नवा पैलू आपणासमोर येतो. त्यांच्या दीर्घ कवितांचा सर्वांगीण विचार या प्रकरणातून करित असताना महानोरांच्या कवितेला स्वतःची अशी एक भाषा आहे. इतर ग्रामीण कवींच्या तुलनेने ग्रामीणतेचे खरेखुरे वर्णन महानोरांच्या दीर्घ कवितांमधून अधिक विस्तारीत स्वरूपात आपल्या अधिक सामर्थ्यासह प्रगल्भतेने प्रकट होताना प्रकर्षाने जाणवते.

महानोरांच्या 'प्रार्थना दयाघना' मधील दीर्घ कविता संदर्भात : -

'प्रार्थना दयाघना' ही महानोरांच्या इतर कवितांसारखी संगीतानुसारी रचना नाही. ती अर्थानुसारी आहे. तिला मुक्तछंदाची सहज लय आहे. महानोरांच्या कवितेमध्ये एखादी फारशी महत्त्वाची न ठरलेली वैचारीक उर्जा या कवितेत जाणवते. त्यामुळे दीर्घ-कवितेचा बाज सांभाळण्यात त्यांना यश लाभले आहे. निवेदनाला नितळपणे प्रामाणिक बनवण्याची भावोर्मी त्यांच्याजवळ मुळातच आहे. आपली कविता मुक्तछंदात लिहायचा निर्णय त्यांनी या काव्यात घेतला. कारण त्यांना एक वेगळे 'वास्तव' मांडायचे होते. वेगळे काही मांडायचे असले की, वेगळा मांड, वेगळा घाट, वेगळा आकार शोधावा लागतो. तरी पण महानोरांची ही कविता एकदम सांधे बदलल्यासारखी वेगळी होत नाही. ती आपल्याच मुळ प्रवाहाचे वेगळे वळण घेऊन येते.^१ हे ठकारांचे मत दीर्घ कवितेबद्दल चिकित्सा करताना उपयोग पडणारे आहे.

ना. धों. महानोरांच्या स्फुट कवितेप्रमाणेच दीर्घ कवितेमधून परंतु अधिक चिंतनाच्या पातळीवर जीवनाच्या बदलत्या रूपावर प्रकाश पडलेला दिसतो. त्यांच्या सुरवातीच्या कवितासंग्रहातून निसर्ग प्रतिमेमधून व्यक्त होणारा शृंगार, अनोखी लयात्मकता या वैशिष्ट्यांनी ते महत्त्वाचे कवी ठरत होते. परंतु रोमँटिक वृत्तीला प्राधान्य देणारी त्यांची कविता नंतर 'प्रार्थना दयाघना' (१९९०), 'गंगा वाहू दे निर्मळ' (२००७) शिवाय इतरत्र आलेल्या त्यांच्या दीर्घ कवितांमधून वस्तूनिष्ठ सामाजिकतेकडे वळल्याचे दिसून येते. महानोरांच्या या कवितांबद्दल डॉ. हेमलता गायकवाड म्हणतात, "महानोरांची काव्यदृष्टी अस्सल, भावतरल, अभिव्यक्ती, प्रतिमारूप भाषा चित्रमय आणि वाहन मुक्तछंद आहे. निसर्गातील विविध दृश्यांचे रस, रूप, गंध, स्पर्श या संवेदनांनी युक्त अशा कविता लिहिणे ही त्यांची ठळक प्रवृत्ती आहे. म्हणून त्यांची कविता कुठल्याही तत्त्व शोधनासाठी अवतरलेली नाही. तरीही एका श्रद्धाशील अंतःकरणाने समाजाच्या श्रेयाकडे तिची सतत वाटचाल आहे हे जाणवते."^२

ना. धों. महानोरांच्या दीर्घ कवितेचे विशेष मांडताना प्रामुख्याने पुढील मुद्यांच्या आधारे आपणास सखोल चर्चा करता येईल.

महानोरांच्या दीर्घ कवितेचे अष्टपैलू :-

१) वास्तववादी कविता :-

महाराष्ट्राला लाभलेल्या संतांच्या सशक्त परंपरेतून इतरांची, समुहांची दुःखे आपली करून त्यात वाहून गेल्याशिवाय माणुसपणाचे जगणे सार्थ ठरत नसल्याची शिकवण आपल्या मातीत रूजली

आहे. संबंध खेड्यातील लोकांच्या दुःखी कष्टी जाणिवांशी एकरूप झालेल्या महानोरांची वास्तववादी दीर्घ कविता ही केवळ विस्तवाप्रमाणे न फुलता वाचकांच्या मनातील गाभाऱ्यातून धगधगणाऱ्या भावनिक वणव्याचे चित्रण उभे करते. त्यांच्या स्फुट कवितेच्या मानाने प्रस्तुत दीर्घ कविता अधिक परिस्थिती सापेक्ष आहेत. मराठी काव्यक्षेत्रात महानोरांच्या दीर्घ कवितेने ग्रामीण वास्तवाचे भान मांडणारी ही गरूडझेप निश्चितच घेतलेली आहे.

‘प्रार्थना दयाघना’ या कवितासंग्रहातील कवितांच्या वास्तवतेबद्दल कैलास सार्वेकर म्हणतात की, “या संग्रहात ग्रामीण जीवन, दुष्काळ, उद्ध्वस्त होत जाणारे ग्रामजीवन, माणसामाणसांतील दुरावा, असुरक्षितता, कृषिजीवनाची वाताहत इ. वास्तवाबरोबरच विज्ञान आणि परिवर्तनाची अपेक्षा या गोष्टींची जोड मिळाल्याने या कवितेतील अनुभव वास्तवदर्शी, विज्ञानाभिमुख झाले आहेत. ग्रामीण जनजीवनाला कवेत घेऊन त्याची सांगड विश्वाशी घालण्याचा प्रयत्न ही कविता करते.”^३

महानोरांच्या दीर्घ कवितांवरून सहज नजर फिरवताना सुद्धा ही कविता वाचकाला प्रत्यक्ष खेड्यात घेऊन जाते. वाचकांच्या मनाला होणारी आंतरिक जाणीव आणि त्यांच्या ग्रामीण मनाच्या गाभाऱ्यातून येणारा हुंकार त्यांच्या कवितेचा पहिला सामर्थ्यवान पैलू ठरतो. उदा.

खेड्यातले चैतन्य

संपून चालले

माणसामाणसातले

ऋणानुबंध हळुवार

कमी होत चालले

माणसं निघून चाललेली

मोडक्या बैलगाडीत

इवलासा संसार बांधून गाठोड्यात

टिचलेल्या कंदिलागत

अधांतरी वाऱ्यावर

जथ्या - जथ्यांनी....

खेडे उद्ध्वस्त, उदासवाणे

छिन्न-भिन्न झालेले

२) सहजसंवादी व कसदार :-

ग्रामीण काव्याच्या प्रवाहातील गंगोत्री ठरणान्या व साध्या-सरळ, सहजसंवादी प्रमाण भाषेतून वास्तवानुभव तपशिलवार मांडणाऱ्या महानोरांच्या दीर्घ कविता बहुदा मुक्तछंदातून व क्वचित अष्टाक्षरी छंदातून समोर येतात.

या दीर्घ कवितांमधून येणारे ग्रामजीवन काल्पनिक नसून तेथील सुखदुःखांशी असलेले अतुट व सुसंवादी नाते त्यांच्या रचनेतून प्रकर्षाने लक्ष वेधते. ना. धों. महानोरांच्या स्फुट कविता ह्या निसर्ग प्रतिमांची रोषणाई असून जीवनानुभवातून येणाऱ्या 'वास्तव' भडक्याच्या पायावर समर्थपणे उभ्या असल्याचे दिसतात. उदा.

पाल मांडून रानोमाळ
 पारध्यांचे वाडे, दररोज बदलणारे
 गावागावात त्यांची
 पक्षी विकणारी बायकापोरे
 तितूर, व्होलगी पक्ष्यांना विकताना दारोदार
 वासनांध कडीबंद नरातला चित्कार
 उंच उंच आकाशात दगड धोंडा फेकून
 अल्लद छातीवर झेल झेलणारे बहादूर
 टोकरांच्या दोरीवर अल्लद चालणाऱ्या पोरी
 हे डोंबारी, खेळताना मरण कवटाळून छातीवर
 तेंडुलकर, गावस्कर, सानिया सगळेच
 थोर थोर बहादूर काही प्रश्नच नाही ...

प्रामुख्याने दीर्घ कवितेचा विचार करित असताना कवीच्या शब्दाशब्दातून मानवी करूणा झिरपताना दिसते. त्यांच्या कवितेतून येणाऱ्या या मानवी करूणेच्या आविष्कारामुळे भावभावनांच्या उद्रेकासह वाचकास अंतर्मुख करणाऱ्या, न्हदयविदारक अनुभवांनी सामावलेल्या, महानोरांच्या दीर्घ कविता वाचकाच्या मनाला तळापर्यंत ढवळून काढतात. एकूणच या आशयघन दीर्घ कविता वाचकाच्या मनःपटलावर अनेक अर्थवलये निर्माण करित थेट भावनेच्या केंद्रस्थानी जाऊन भिडतात. त्यामुळे महानोरांच्या दीर्घ कविता वाचकाशी परिणामकारक सुसंवाद साधण्याबरोबरच प्रभावीपणे कसदार ठरतात.

३) दीर्घ कवितेतील सामाजिकता :-

सभोवतालच्या समाजव्यवस्थेत संवेदनशील मनाची होणारी तडफड ही कुणा एका व्यक्तीची नसून ती विशिष्ट समाजाची, विशिष्ट समुदायाची आगतिकता असते. ही आगतिकता ज्या कवितेतून व्यक्त होते, तिला प्रामुख्याने 'सामाजिक कविता' असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

निसर्गाच्या सान्निध्यातील, खेड्यातील दुःखांचा सहवास महानोरांच्या संवेदनशील मनाला लाभल्याने महानोरांच्या कवितेच्या बाबतीत ही सामाजिकता पुसट स्वरूपात का होईना पण 'पावसाळी कविता' मधून झालेल्या काही स्फुट कवितांतून प्रकट झालेली दिसते. पुढे नंतर आलेल्या 'प्रार्थना दयाघना', 'गंगा वाहू दे निर्मळ' या कवितासंग्रहामधून आणि इतरत्र आलेल्या त्यांच्या काही दीर्घ कवितांमधून महानोरांचे संवेदनशील मन जागतिकीकरणामुळे बदलत्या ग्रामीण विश्वात व नव्याने निर्माण झालेल्या प्रश्नाभोवती अधिक अंतर्मुख होताना दिसते. ह्या कवितांतून निसर्गाचा ढळत असलेला समतोल आणि बदललेली सामाजिक परिस्थिती या साऱ्यांमुळे प्रत्येक ठिकाणी वाट्याला येणाऱ्या वैफल्यग्रस्त मनाचे चित्रण केलेले दिसते.

महानोरांचे सामाजिक पातळीवरील भान आणि समाजाच्या दुःखाबरोबर असणाऱ्या एकरूपतेतून समाजाचे असंख्य प्रश्न घेऊन या दीर्घ कविता उभ्या राहतात. किंबहुना एक सामाजिक कविता म्हणून त्या लक्षवेधी ठरतात.

४) उपरोधिकता आणि तटस्थता :-

ग्रामीण जनजीवनाचे दुःख वैश्विक पातळीबरोबर जोखणाऱ्या ना. धों. महानोरांच्या विस्तृत आवाक्याच्या दीर्घ कविता सद्य सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीबद्दल तीव्र असंतोष व्यक्त करतात.

दिवसेंदिवस खेड्यातील सुखाचे दिवस हरवत चालले आहेत. मोडत चाललेला गावगाडा संस्कृतीस वारंवार पडणारे दुष्काळ त्याचबरोबरच राज्यकर्त्या शासनाकडे चांगल्या योजनांचा असलेला अभाव कारणीभूत असल्याचे प्रस्तुत दीर्घ कवितांमधून महानोरांनी परखडपणे स्पष्ट झालेले दिसून येते. 'लुबाडून मिळवलेली बेहिशोबी संपत्ती आणि राज्याकर्त्यांची राजवर्खी सिंहाने त्यांची त्यांना लखलाभ असोत.' अशा शब्दातून मनात खोलवर रूतणारा उपरोध या कवितांमधून आपणास पहावयास मिळतो. अन्यायाला कंटाळलेली २१ व्या शतकातील ही कविता उपरोधाच्या अंगाने अभिव्यक्त होते. याबाबत शिवाजी पाटील म्हणतात, "जात्याभोवती जिवंत राहिलेली कविता २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर आणताना क्रांतीची आणि विद्रोहाची भाषा बोलते. तुकाराम-फुले नाते सांगत

जागतिकीकरणाच्या परिणामाबद्दल बोलायला लागते.'”४ परमेश्वराकडे सद्य परिस्थितीबद्दल दाद मागणाऱ्या कवीला प्राप्त परिस्थिती बदलू शकते, असा आशावाद आहे. मात्र प्रस्तुत परिस्थितीतील खेड्याची छिन्न विभिन्न अवस्था बदलण्यासाठी कोणत्या ठोस योजना राबवाव्यात हे न सांगतातच ‘प्रार्थना दयाघना’ व ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ कवितासंग्रहातून आलेल्या कवितांबरोबरच इतरत्र आलेल्या त्यांच्या दीर्घ कविता आपणापुढे मुकेपणानेच उभ्या राहतात.

शेतकऱ्याच्या घरात लहानसा दिवा
 मजुराच्या वाट्याला सदोदित दुष्काळ, रोजगार हमीची हवा
 शेतकऱ्याच्या बैलगाडीचं चाकही चालत नाही
 रस्त्यानं शेताच्या
 उतरत्या धावांचे आरेपाठ ठोकताना
 रक्ताळून गेलेल्या हातांच्या बोटांच्या
 असह्य वेदना कधी पाहणार आहात का ?
 त्याच्या छाताडावरून रथयात्रा काढता
 ऐश्वर्य संपन्न, आठवड्यात एवढा देश पादाक्रांत करता
 सगळंच छान, राजे हो, छानच चाललंय या देशात

उदा. दाखल दिलेल्या यासारख्या कवितांमधून अंतर्मनातील सल प्रकट होतो. प्रचंड मुकेपणातून जाणवणारा उपरोध आणि तटस्थता भविष्यात उद्भवणाऱ्या स्फोटक परिस्थितीचे पूर्वसंकेत ठरतात.

५) प्रभावी शब्दरचना :-

ग्रामीण माती-माणसांना, त्यांच्या सुख-दुःखांना महानोरांच्या कवितांमधून केंद्रस्थान लाभलेले दिसून येते. त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षण क्षमता, संवेदनशीलता आणि प्रतिमासामर्थ्य यांच्या एकात्मभावामुळे नेमक्या शब्दातून अभिव्यक्त होणाऱ्या दीर्घ कविता ‘वास्तववादी’ तसेच वेधक ठरतात. प्रभावी शब्दारचना ही त्यांची ठळक प्रवृत्ती आहे. उदा.

एकदा एक मोटारगाडी वसुलीसाठी आली
 व्याजासह लाखाचं वारंट लावून गेली
 कोर्टांमधी पैशाचा दावा दाखल झाला
 तसा देवमाणुस माझा राती गोळ्या खाऊन मेली

पोरी शपथ सांगते दादा, सोडणार नाही त्याला ...

ज्यान माझ्या कुंकवाचा सत्यानास केला ...

एकूणच दुष्काळाच्या सावटामध्ये ग्रामीण जनजीवन होरपळून चालले आहे. त्रासून गेलेला शेतकरी नानाविध अडचणी सोडविण्यासाठी प्रसंगी कर्ज घेत असतो. मात्र शेतीवरती पूर्णपणे अवलंबून असल्याने तो तोकड्या उत्पन्नाअभावी आपले कर्ज फेडू शकत नाही. परिणामी कर्जवसुलीसाठी घरावर जप्ती येते. अस्तित्वाच्या प्रश्नाला हात घालणाऱ्या या संकटापुढे शेतकरी एक दिवस आत्महत्या करून आपली जीवनयात्रा संपवतो. अशा आशयाच्या ग्रामीण बाजाच्या शब्दरचनेतून वाचकाच्या केवळ भावनिकतेला स्पर्श न होता त्याच्या मनात ही कपनी तळापर्यंत पोहचतात.

पोटाला चार भाकरी बांधून भूक भागत नसते

फक्त चतकोर भाकरी पोटात पाहिजे असते

चिरगुड बांधून पोटाला कधीच गर्भारपण येत नसतं

हे सगळं खुद्द तुकोबानंच सांगून ठेवलंय आम्हाला

अशा स्पष्ट शब्दांतून पोटतिडकीने अभिव्यक्त होणारा आशय महानोरांच्या दीर्घ कवितेतून प्रकर्षाने जाणवतो. त्या - त्या प्रसंगातील जाणिवांच्या नेमक्या शब्दरचनेमुळे महानोरांची कविता आपल्या वेगळेपणात आणखी एक विशेषाची भर टाकते.

६) आशावादी कविता :-

महानोरांच्या दीर्घ कवितांमधून त्यांनी शेतकऱ्यांचे कष्टमय जीवन, दारिद्र्य त्याचबरोबर स्वार्थी राजकारणी आणि कृषीजीवनाची उपेक्षा करणारे शासनकर्ते यांच्या ढोंगी प्रवृत्तीवर प्रखर प्रकाश टाकला आहे. वर्षानुवर्षे सलग पडणाऱ्या दुष्काळामुळे खेडे विदीर्ण झाल्याचे वेदनागर्भ चित्रण या दीर्घ कवितांमधून झाले असले तरी कवी निराशावादी असल्याचे मुळीच दिसत नाही. परमेश्वराने फक्त या बाहुंना बळ द्यावे, खेड्याला पूर्वीचे आबादीआबाद वैभव मिळावे यासाठी ना. धों. महानोर 'प्रार्थना दयाघना' कविता संग्रहामधून पाऊस पडावा म्हणून दयाघनाकडे 'प्रार्थना' करतात. तर आपल्या दुसऱ्या कविता संग्रहातून 'गंगा वाहू दे निर्मळ' असा आशावाद व्यक्त करतात.

काळं अर्बट जळोनी

गंगा वाहू दे निर्मळ

लाख चांदण्या गोंदून

कधी भरू दे आभाळ

७) संभाषणात्मक कविता :-

अवतीभवतीच्या वास्तव परिस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण करण्याची श्रेष्ठ दर्जाची दृष्टी लाभलेल्या महानोरांच्या दीर्घ कवितेतून ग्रामीण संस्कृती, ग्रामीण भाषा, शब्द, वातावरण इ. भाव प्रतिबिंबित होत जातात. त्यांची कविता अस्तित्वाच्या विविध पातळ्यांवरून जीवनाच्या स्पंदनांचा उजागर करणारी ठरते. प्रामुख्याने महानोरांच्या 'गंगा वाहू दे निर्मळ' या कवितासंग्रहामधून आलेल्या अनुक्रमे २१, २४ व २७, २८ या क्रमांकाच्या दीर्घ कविता कवीच्या पत्नी, आई यांच्या जाण्याने मनात उठणाऱ्या कोलाहलाचे आंतरिक चित्र रेखाटतात. कवीच्या आत्मपर असणाऱ्या या कविता महत्त्वाच्या आहेत. याबाबत डॉ. हेमलता गायकवाड म्हणतात, "उन्मळून पडणाऱ्या अनेक अनुभवांनी न ढासळता महानोरांनी कवितेशी नाते जोपासल्यामुळे अतिशय प्रतिकूल अवस्थेतूनही ओथंबलेले मन कवितेशी रमत असते. आणि इथे मग त्या कविता आपल्याशीच न थांबता अनेक कक्षा ओलांडतात."५

प्रस्तुत कवितांमधून महानोर त्यांच्या पत्नी, आईशी आठवणींच्या माध्यमातून संवाद साधताना दिसतात. आठवणींना उजाळा देणाऱ्या ह्या कविता मानवी नात्यातील घट्ट वीण आणि संवेदनशील ग्रामीण मनाच्या दुःखाच्या मंथनातून व्यक्त झाल्या आहेत. ग्रामीण मनावर असणाऱ्या मायेचा, प्रेमाचा पांघर आपल्या ग्रामीण वैशिष्ट्यासह चिरकाल टिकणारा आहे. भूतकाळातील घटीत घटनांमुळे वर्तमान-काळातील होणाऱ्या परिणामांची सांगड या संभाषणात्मक कवितांच्या माध्यमातून घातलेली दिसते.

८) परिणामकारक विषय आणि आशय :-

ज्याप्रमाणे प्रभावी शब्दरचना ही ना. धों. महानोरांची ठळक प्रवृत्ती आहे. त्याचप्रमाणे दीर्घ कवितेसाठी परिणामकारक विषयाची निवड हे महानोरांच्या कवितेचे प्राणतत्त्व आहे. निवडलेल्या विषय नेमक्या प्रभावी शब्दांतून मांडून त्यातून अभिप्रेत असणारा आशय वाचकांच्या मनावर बिंबवण्यात, रूजवण्यात महानोर यशस्वी झाले आहेत. प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या महानोरांच्या 'प्रार्थना दयाघना' व 'गंगा वाहू दे निर्मळ' या कविता संग्रहातील दीर्घ कवितांना कारूप्य आणि दुःखाची किनार लाभली आहे. या परिणामकारक विषय आणि आशयाच्या दीर्घ कविता महानोरांच्या प्रतिभेचा एक नवा पैलू सादर करतात.

उपरोक्त अष्टपैलूंनी - वैशिष्ट्यांनी महानोरांच्या दीर्घ कविता साधलेल्या आहेत.

निष्कर्ष :-

१. ना. धों. महानोरांच्या दीर्घ कविता ग्रामीण जनजीवनातील वास्तव परिस्थितीचा वेध घेतात.
२. महानोरांची दीर्घ कविता साध्या-सरळ-सहज संवादी शब्दरचनेतून व्यक्त होऊन ती वाचकांशी प्रभावीपणे परिणामकारक सुसंवाद साधते.
३. महानोरांच्या दीर्घ कविता सद्य सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीबद्दल तीव्र असंतोष व्यक्त करतात.
४. सूक्ष्म निरीक्षण क्षमता, संवेदनशीलता आणि प्रतिमासामर्थ्य यांच्या एकात्म भावामुळे महानोरांच्या दीर्घ कविता नेमक्या शब्दांतून जीवनानुभवातील जाणिवा मांडतात.
५. प्रभावी शब्दरचना ही महानोरांची ठळक प्रवृत्ती आहे.
६. महानोरांचे सामाजिक पातळीवरील भान आणि समाजाच्या दुःखाबरोबर असणारी एकरूपता यातून महानोरांच्या दीर्घ कविता सामाजिक कविता ठरतात.
७. महानोरांच्या दीर्घ कविता आशावादी आहेत.
८. ना. धों. महानोरांच्या दीर्घ कवितांमधून प्रतीत होणारा आशय आणि विषय दोन्हीही वाचकांच्या मनाला खोलवर जाऊन मिळतात.
९. महानोरांच्या दीर्घ कविता ह्या कसदार वास्तव कविता आहेत. वास्तवतेच्या बळकट पायावरच त्या उभ्या आहेत आणि वास्तवाच्या पातळीवरून दुःख टिपणे हे तिचे साध्य आहे.

संदर्भ सूची

१. महानोर ना. धों. - गाथा शिवरायाची (प्रस्तावना : निशिकांत ठकार)
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९१, पृ. क्र. १२, १३
२. गायकवाड हेमलता - गंगनाला पंख नवे,
फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००१,
पृ. क्र. १२३
३. सार्वेकर कैलास - मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९,
पृ. क्र. १७१
४. पाटील शिवाजी - कविता : भाषा व परिसर,
रजत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २००८,
पृ. क्र. २२
५. गायकवाड हेमलता - गंगनाला पंख नवे, उनि, पृ. ९८

-----x-----